

اشاره

در طول تاریخ با توجه به نیازهای پژوهشگران در مراجعه به متون و منابع علمی مختلف، فهرست نسخه‌های خطی که سیاهه‌ای ساده از کتاب‌ها بوده، تهیه و تدوین شده است. این فهرست‌ها در سیر تطور تکاملی خود تا عصر اینترنت که عرضه منابع دیجیتالی است، تغییرات متنوعی داشته است؛ درحالی‌که شاکله اصلی فهرست‌نویسی، کتاب‌شناسی و نسخه‌شناسی بوده و متادیتا که به عنوان اطلاعات مدیریتی همراه مدرک و سند الکترونیک است، به نوعی همان اطلاعات فهرست‌های کتاب‌های خطی را به شکلی گسترده‌تر برای ذخیره‌سازی و بازیابی اطلاعات در فضای دیجیتال به کار می‌گیرد. با توجه به اهمیت و ضرورتی که نیازهای کاربران در انتقال و نگهداری منابع و مدارک علمی در ارتباط با فضای اینترنت داشت، لزوم استفاده از استانداردهای روز دنیا و متادیتا که به عنوان کلید سریع و دقیق دستیابی به اطلاعات می‌باشد، آشکار می‌شود. در این نوشتار، به بررسی پیشینه فهرست‌نویسی در جهان و تمدن اسلامی پرداخته‌ایم و با بیان انواع روش‌ها و شیوه‌های آن، به اصول و قواعد و استانداردهای فهرست‌نویسی نیز اشاره می‌کنیم.

کلیدواژگان: فهرست، متادیتا، ابرداده، فهرست‌نویسی نُسخ خطی، استانداردسازی، کتابخانه دیجیتال.

حسین احمدی تنکابنی *

hahmadi@noornet.net

* مدیر پژوهشی پایگاه کتابخانه دیجیتال نُسخ خطی نور.

مقدمه

اطلاعات برای ایجاد فهرست‌های دیجیتال در قالبی جدید تغییر شکل داده بود نقش مهمی ایفا می‌کنند. تهیه و تنظیم اطلاعات منابع بر اساس استانداردهای طبقه‌بندی اطلاعات که با توصیف و تحلیل و نمایه‌سازی همراه می‌باشد، همان کار همیشگی آنان در فهرست‌نویسی یا متادیتاسازی است که سالیان متمادی به شکل‌های مختلف آن را با عنوان فهرست‌نویسی انجام داده‌اند. بنابراین، در ادامه به تعریف واژه‌های فهرست و فهرست‌نویسی نسخ خطی و بررسی فرآیند تکامل آن خواهیم پرداخت.

فهرست (Catalog)

فهرست، سیاهه‌ای از اطلاعات یک کتاب یا کتابخانه یا شخصیت است که به معرفی اجمالی متون و منابع آن می‌پردازد. فهرست می‌تواند بر اساس حروف الفبایی عنوان، پدیدآورندگان یا بر اساس مؤلفه‌هایی چون: موضوع، زبان، کتابخانه، قطع کتاب و منطقه جغرافیایی، تهیه و تنظیم شود.

فهرست‌نویسی (Cataloging)

جمع‌آوری و ثبت اطلاعات مربوط به کتاب که شامل اطلاعات کتاب‌شناسی و نسخه‌شناسی است و امروزه به صورت شناسه یا فیلدهای اطلاعاتی و بر اساس یکی از قواعد یا شیوه‌های استاندارد فهرست‌نویسی انجام می‌شود.

نسخه خطی (manuscript)

در کتاب‌های مختلف تعریف‌های گوناگونی از واژه و عبارت «نسخه» بیان شده است. در

در تاریخ کهن صنعت چاپ و نشر، تهیه و تولید کتاب‌های مختلف به صورت سنتی و با استفاده از امکانات محدود و با دست انسان‌های پرتلاش و هنرمندان ماهر انجام می‌گرفت. دانشمندان و نویسندگان نیز کتاب خود را بر اساس نیازهای علمی و مادی همراه با هنر و سلیقه آنها و بنا بر امکانات و توانایی مالی، برای خویش کتابت می‌کردند و یا سفارش استنساخ آن را به فرد دیگری می‌دادند تا برای او تهیه کند. برای همین، نسخه‌هایی که از هر کتاب به جا می‌ماند، نشان‌دهنده ذوق علمی و هنری آن شخص و بیانگر توانایی اقتصادی وی نیز بود. به همین جهت، نسخه‌های متعدد از یک کتاب که توسط یک نفر نوشته می‌شد، تفاوت اساسی و ظاهری فراوانی با هم داشتند. به جهت تعدد و تنوع نسخه‌های کتاب، ضرورت جمع‌آوری اطلاعات و فهرست نمودن آنها بر اساس اصول و قواعد فهرست‌نویسی در یک فهرست جامع، ضروری به نظر می‌رسید که به ایجاد فن فهرست‌نویسی کتاب انجامید و فهرست‌نگاری، به عنوان یکی از فنون مرتبط با کتاب پا به عرصه وجود نهاد و در گذر زمان، به رشد و تکامل رسید. در این نوشتار، به بررسی مفهوم فهرست و فهرست‌نویسی در نسخه‌های خطی و فرآیند تکامل آن تا عصر فناوری خواهیم پرداخت و از اهمیت و ضرورت استانداردسازی متادیتا و دیجیتال‌سازی فهرس نسخ خطی در فضای اینترنت، مطالبی ارائه می‌نماییم.

متادیتا (Metadata)

متادیتا که از آن به فراداده یا آبرداده تعبیر می‌شود، داده‌ای درباره داده است و به مجموعه اطلاعاتی در مورد اطلاعات خاص گفته می‌شود که همراه اطلاعات مدرک یا سند الکترونیک ثبت و ذخیره می‌شود و بیان‌کننده اطلاعاتی مخصوص در مورد مدرک یا سند الکترونیک است و بیان می‌کند این مدرک، توسط چه کسی و چه زمانی و در کجا و چگونه و با چه فرمتی به‌وجود آمده است؛ یعنی اطلاعات مدیریت یک سند الکترونیک ذخیره‌سازی و بازیابی اطلاعات بسیار مهم است؛ به بیانی دیگر، متادیتا، اطلاعات پیشرفته و گسترده‌تری از فهرست نسخه‌های خطی است که در گذشته توسط فهرست‌نگاران، در تهیه و تدوین فهرست نسخ خطی استفاده می‌شده است و در سیر تکامل علم کتابداری، تغییر و تکامل یافته است. فهرست‌نویسان در پدید آمدن فهرست‌های کتاب که همراه با پیشرفت فناوری

فهرست‌نویسان در پدید آمدن فهرست‌های کتاب که همراه با پیشرفت فناوری اطلاعات برای ایجاد فهرست‌های دیجیتال در قالبی جدید تغییر شکل داده بود، نقش مهمی ایفا می‌کنند. تهیه و تنظیم اطلاعات منابع بر اساس استانداردهای طبقه‌بندی اطلاعات که با توصیف و تحلیل و نمایه‌سازی همراه می‌باشد، همان کار همیشگی آنان در فهرست‌نویسی یا متادیتاسازی است که سالیان متمادی به شکل‌های مختلف آن را با عنوان فهرست‌نویسی انجام داده‌اند

فرهنگ لغات عربی و فارسی برخی معانی برای این واژه آمده است که عبارت‌اند از: نسخه که جمع آن نسخ می‌باشد، به معنای کتابی که از آن نقل کنند. (فرهنگ المنجد، ج ۲، ص ۲۰۲۴) نسخه به معنای نوشته، مکتوب، یادداشت، مسوده، پیش‌نویس، رونوشت، سواد و سیاهه است. (لغتنامه دهخدا، ج ۱۳، ص ۱۹۸۵۳)

پیشینه فهرست‌نویسی در جهان

به عنوان قدیمی‌ترین فهرست در جهان که تاریخ از آن نام می‌برد، شاید بتوان از لیست‌های پیناکس کالیماخوس نام برد. وی در بین سال‌های ۲۲۵ تا ۱۵۰ قبل از میلاد می‌زیسته و از او به عنوان کتابدار کتابخانه اسکندریه و فهرست‌نویس مصر باستان یاد می‌شود. او در سه قرن قبل از میلاد، طرح آن را تهیه کرد که سیاهه‌ای از منابع موجود در کتابخانه اسکندریه بود.

پیشینه فهرست‌نویسی در اسلام

در تاریخ اسلام نیز بنا بر نیازهای موجود در عصر ترجمه و ترویج علوم، در قرن دوم هجری فهرست‌های فراوانی به رشته تحریر درآمد که بر اثر حوادث تعداد بسیاری از آنها از بین رفته‌اند و در دسترس ما نیست. به طور کلی، می‌توان گفت که آثار ابن‌ندیم، حاجی خلیفه و آقا بزرگ طهرانی، به عنوان منابع و مأخذ اصلی تاریخ کتاب‌شناسی اسلامی به شمار می‌رود. انواع فهرست کتاب‌شناسی اسلامی را می‌توان در چند بخش کلی تقسیم نمود.

- **فهارس عمومی:** فهرست‌هایی که به صورت عمومی درباره مکتوبات و آثار علوم مختلف پرداخته‌اند و به کتابخانه یا شخصیت خاصی نظر نداشته‌اند؛ مانند کتاب فوز العلوم معروف به کتاب الفهرست یا فهرست ابن‌ندیم تألیف ابوالفرج محمد بن ابی یعقوب اسحاق وراق، معروف به ابن‌ندیم (م ۳۸۰ ق) که به عنوان کهن‌ترین فهرست از نویسندگان مسلمان بر جای مانده است. وی، آثار دانشمندان و علمای مسلمان و غیرمسلمان را در علوم و فنون مختلف که به دست وی رسیده یا از اسامی آنها اطلاعی داشته، در این کتاب آورده است.

- **فهارس مذهبی:** به فهرست‌هایی گویند که برای معرفی آثار دانشمندان یک مذهب نگارش یافته است؛ مانند فهرست شیخ طوسی به نام فهرست کتب الشیعة و اصولهم و اسماء المصنفین و اصحاب الاصول معروف به کتاب الفهرست که توسط شیخ طوسی (۳۷۴-۴۴۶ ق) نوشته شده است و به معرفی شخصیت‌های علمی شیعه و آثار علمی آنان پرداخته است. ایشان با تدوین روشمند فهرستی درباره دانشمندان شیعه و آثار علمی آنان، گام بسیار بلندی برای معرفی چهره علمی تشیع برداشت.

- **فهرست آثار دانشمندان:** به فهرست‌هایی گفته می‌شود که توسط خود شخص

یا دیگران برای معرفی آثار علمی آنان نگارش یافته است؛ مانند فهرست تصانیف کراچکی که توسط یکی از شاگردان وی نوشته شده است یا فهرست کتاب‌های زکریای رازی که توسط ابوریحان بیرونی نوشته شده است.

- **فهرست کتابخانه:** فهرست‌هایی است که توسط صاحب کتابخانه یا فرد دیگری برای معرفی کتاب‌های یک کتابخانه نوشته شده است؛ مانند کتاب الأمانة فی معرفة أسماء کتب الخزانة که رضی‌الدین بن طاووس حلی (۵۸۹-۶۶۴ ق) این فهرست را برای کتابخانه شخصی خود نوشت

در گذر تاریخ، فهرست‌نویسی با فراز و نشیب‌های بسیاری، رشد و تکامل یافت تا اینکه در عصر حاضر، به متادیتا و به صورت دیجیتالی تبدیل شد. در مجموع، می‌توان شیوه‌های فهرست‌نویسی نسخ خطی را به دو گروه سنتی و نوین تقسیم‌بندی کرد

اطلاعات نسخه همچون نام کاتب و تاریخ کتابت می‌پردازد.

- **فهرست خاص:** فهرست‌هایی که به صورت خاص به معرفی کتاب‌های یک کتابخانه (عمومی یا شخصی)، یا یک شخصیت به خصوص یا یک موضوع خاص می‌پردازد؛ مانند فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه شخصی میبیدی، فهرستگان نسخه‌های خطی حدیث و علوم حدیث شیعه.

- **فهرست توصیفی:** فهرست‌هایی که به صورت توصیفی به بیان ویژگی‌های کتاب‌شناسی و

و سپس، برای تکمیل اطلاعات این اثر، کتاب سعد السعود را به نگارش درآورد.

اهمیت فهرست‌نویسی و کارکردهای آن

با توجه به گستردگی و تنوع نسخه‌های خطی در نقاط مختلف جهان، ضرورت شناسایی و معرفی آنها، امری بایسته و لازم است که در قالب فهرست‌های گوناگون توسط فهرست‌نویسان انجام شده است. کارکرد اصلی فهرست، گردآوری اطلاعات برای اطلاع‌رسانی بهتر به همراه ایجاد بستر مناسب بازیابی منابع و متون مورد نیاز برای پژوهشگران علوم مختلف است. از دیگر موارد کارکرد فهرست‌ها می‌توان به موارد ذیل اشاره کرد:

سازمانیابی اطلاعات برای اطلاع‌رسانی بهتر، شناسایی و انتخاب مدرک و بررسی آثار ناشناخته و مبهم، آسانی و سرعت در دسترسی به منابع، دقت در جست‌وجو و بازیابی اطلاعات، تفکیک و محدود کردن انتخاب، بررسی ویژگی‌های خاص از جنبه‌های مختلف کتاب‌شناختی، ارجاع و استناددهی علمی منابع، ایجاد ارتباط

نسخه‌شناسی آن می‌پردازد؛ مانند فهرست توصیفی دست‌نوشته‌های پزشکی دوره اسلامی در کتابخانه‌های ایران و جهان.

- **فهرست تحلیلی:** در این روش، فهرست‌نگار علاوه بر تکمیل اطلاعات به صورت توصیفی کتاب‌شناسی و نسخه‌شناسی به سایر منابع کتاب‌شناسی نیز مراجعه کرده و پس از توزیع و تصفح و مقایسه نسخه موجود با سایر نسخه‌های دیگر، وجوه اشتراک و افتراق، حذف و اضافات، یادداشت‌ها و حواشی را بررسی و ضبط علمی و دقیق کرده و سپس، به صورت یک تحقیق و پژوهش همه‌جانبه در آرای مؤلف و دیگر نگارش‌های وی که همراه با شناخت ساختار زبانی و سبک نگارش اوست، به صورت توضیحی و تحلیلی به بررسی تمام جوانب و زوایای اثر

بین شناسه‌های کتاب‌شناسی و نسخه‌شناسی متون، آشنایی با سیر تکامل و فرآیند تطور علوم مختلف، تفکیک و جداسازی نسخه‌ها، امکانات و قابلیت‌های دسته‌بندی بر اساس شناسه‌های خاص، کاهش هزینه‌های جست‌وجو و دسترسی به منابع، اشتراک‌گذاری اطلاعات برای تعداد بیشتری از افراد در محدوده زمانی و جغرافیایی.

انواع فهرست

فهرست‌ها را با توجه به نوع کارکرد و روش نگارش، به چند دسته کلی می‌توان تقسیم کرد:

- **فهرست عام:** فهرست‌هایی که به صورت عمومی درباره کتاب‌ها نگاشته شده است و منحصر به شخص یا کتابخانه خاص نیستند؛ مانند فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (فنخا) و الذریعة الی تصانیف الشیعة اثر علامه شیخ آقا بزرگ طهرانی که درباره عموم نسخ خطی با هر موضوع و زبان یا نگاشته‌های شیعیان است و متعلق به منطقه یا کتابخانه خاصی نمی‌باشد. اغلب این فهرست‌ها، فقط به ارائه اطلاعات کلی و ساده از کتاب مانند نام و عنوان کتاب و پدیدآورنده و برخی

فهرست‌نویسان نسخ خطی، به طور عمده در تهیه فهرست‌های خود، دو دسته اطلاعات را به عنوان مبنای فهرست‌نویسی مورد توجه قرار داده‌اند که می‌توان از آنها به عنوان اصول اساسی فهرست‌نویسی نام برد: «کتاب‌شناسی» و «نسخه‌شناسی». در غالب فهرست‌ها ابتدا اطلاعات کتاب‌شناسی آورده می‌شود و پس از آن، به اطلاعات نسخه‌شناسی پرداخته می‌شود. در منابع دیجیتالی، فیلدهای اطلاعاتی، هر کدام متناسب با داده‌های مربوط تکمیل می‌شود

خواهد پرداخت؛ مانند فهرست ابن‌یوسف شیرازی از کتابخانه سپهسالار و فهرست تحلیلی کتاب‌های چاپ سنگی ایران موجود در کتابخانه دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران.

اصول فهرست‌نویسی

فهرست‌نویسان نسخ خطی، به طور عمده در تهیه فهرست‌های خود، دو دسته اطلاعات را به عنوان مبنای فهرست‌نویسی مورد توجه قرار داده‌اند که می‌توان از آنها به عنوان اصول اساسی فهرست‌نویسی نام برد: «کتاب‌شناسی» و «نسخه‌شناسی». در غالب فهرست‌ها ابتدا اطلاعات کتاب‌شناسی آورده می‌شود و پس از آن، به اطلاعات نسخه‌شناسی پرداخته می‌شود. در منابع دیجیتالی، فیلدهای اطلاعاتی، هر کدام متناسب با داده‌های مربوط تکمیل می‌شود که در ادامه، به بررسی آنها خواهیم پرداخت.

– کتاب‌شناسی: مهم‌ترین اصل برای یک فهرست‌نویس، جمع‌آوری اطلاعاتی است که درباره کتاب و موضوع آن و پدیدآور کتاب می‌باشد؛ هرچند این کار از فعالیت‌های جنبی اوست؛ زیرا هدف اصلی فهرست‌نویس، معرفی نسخه و خصوصیات آن است ولی این اطلاعات کتاب‌شناسی، بسیار پُر فایده و بااهمیت است. این اطلاعات، ثابت و معین بوده و غیرقابل تغییر است و منحصر در یک نسخه نیست. اطلاعات کتاب‌شناسی، جنبه‌های موضوعی و محتوایی کتاب را دربرمی‌گیرد که جنبه علمی نیز دارد. به طور معمول، کتاب‌شناسی، شامل این‌گونه موارد است: عنوان کتاب، پدیدآور یا پدیدآورندگان، زبان و موضوع. در ادامه، به توضیح مختصر هر یک از آنها می‌پردازیم.

۱. عنوان کتاب: عنوان یا نام اثر، مهم‌ترین شناسه و فیلد اطلاعاتی در کتاب‌شناسی است؛ زیرا اولین مؤلفه شناسایی اثر می‌باشد که در جست‌وجوی میان انبوه اطلاعات بسیار ضروری است و اثر نویسنده به آن عنوان شناخته و متمایز می‌شود. برای همین، باید عنوان را به صورت کامل آورد؛ نه مختصر و تلخیص شده. ضمن اینکه

برخی کتاب‌ها عنوان دیگری مانند نام مشهور دارند و یا اینکه دارای چند عنوان می‌باشند که تمام موارد نیز باید به عنوان نام‌های دیگر کتاب آورده شوند.

۲. پدیدآور: یکی دیگر از بااهمیت‌ترین شناسه‌های اطلاعاتی کتاب‌شناسی، نام پدیدآور اثر است که باید معرفی شود.

۳. زبان یا لغت: که به عنوان یکی از فیلدهای اطلاعاتی مهم برای شناسایی اثر در محدوده زبانی خاص بسیار ضروری است. در برخی کتاب‌ها چند زبان مختلف به کار رفته است؛ مانند ترجمه‌ها و شرح‌ها یا حاشیه‌ها، همچنین فرهنگ‌نامه‌ها و لغت‌نامه‌ها که باید به زبان اصلی و تفکیک آن با ذکر مشخصات کامل توجه و دقت نمود.

۴. موضوع: یکی دیگر از گزینه‌های مهم که در تشخیص و شناسایی اثر بسیار ضروری است، تعیین موضوع کتاب می‌باشد که با توجه به نزدیک بودن برخی رشته‌های علوم، می‌توان یک کتاب را در چند موضوع تعریف کرد.

– نسخه‌شناسی: این قسمت، شامل اطلاعاتی است که به شناسایی و معرفی ویژگی‌ها و خصوصیات نسخه مورد نظر می‌پردازد که منحصر در همین نسخه می‌باشد، و آن را از دیگر نسخه‌ها متمایز می‌کند و شامل مواردی همچون: نام کاتب، محل کتابت، تاریخ کتابت، نوع خط و خصوصیات آن، نوع کاغذ، نوع جلد، مشخصات سفارش‌دهنده کتابت، واقف و تاریخ وقف، تزیینات نسخه، یادداشت و حاشیه، مهر و تملک نسخه، تعداد برگ و سطور، اندازه و قطع می‌باشد. در ادامه، به توضیح برخی از این موارد می‌پردازیم.

۱. نوع خط و خصوصیات آن که نسخه به وسیله آن تحریر شده است و در نسخه‌های خطی شامل انواعی چون: نسخ، ثلث، نستعلیق، تعلیق و تحریری می‌باشد. در این مورد، خصوصیات هنری و فنی آن همراه با زیبایی و خوانا بودن و دارا بودن اعراب یا سایر خصوصیات به صورت

۷. نوع جلد که از جهت جنس و ساخت و همچنین تزئینات و نقش‌های روی آن، مورد بررسی و دقت نظر قرار می‌گیرد.

۸. تعداد برگ و صفحات که مشخص‌کننده حجم نسخه است؛ چون معمولاً نسخه‌های خطی به صورت برگ‌نگهداری می‌شوند و بر اساس تعداد برگ و در برخی موارد نیز تعداد صفحات، توصیف می‌گردند.

۹. تعداد سطر که بیان‌کننده تعداد سطرهای موجود در یک صفحه از نسخه است و در برخی موارد، تعداد سطرهای موجود در صفحات نیز با هم متفاوت است که به عنوان «سطور مختلف» ثبت می‌شود و گاهی مطالب در ستون‌های دو یا سه و چهار ستونی برای دیوان‌های شعر و یا متون نثر به رشته تحریر درآمده است.

۱۰. قطع و اندازه کتاب و صفحات که به طور معمول، طول و عرض آن بر اساس سانتی‌متر اندازه‌گیری و ثبت می‌شود.

شیوه‌های فهرست‌نویسی

فعالیت‌های فهرست‌نویسی در طول تاریخ با توجه به نیازها و ابزارهای روز، روند رشد و تکامل خود را طی کرده است که به طور عمده، از اسلوب یکنواختی برخوردار بوده و در کلیات، به‌ظاهر وحدت و اشتراکات فراوانی دارند و تفاوت در سلیقه‌ها و جزئیات فهرست‌نویسی است؛ ولی از آنجا که در طول زمان و با گسترش فناوری‌های روز دنیا بر دامنه اطلاعات و داده‌های فراوان در جهان افزوده می‌شود، ضرورت ذخیره‌سازی و بازیابی اطلاعات نیز بسیار مهم می‌گردد؛ چنانچه در فهرست کتابخانه‌های قدیمی، اطلاعات کلی و مجمل وجود داشت و به‌مرور در عصر دیجیتال و ارتباطات، به اطلاعات جزئی و دقیق‌تر برای تشخیص و تعیین موارد مشابه و یا موارد تکراری در نام کتاب یا پدیدآورندگان و کاتبان نیاز بود که برای جست‌وجو در میان انبوه اطلاعات که در ابتدا بسیار کم و ساده بود، ضروری به نظر می‌رسید. به همین دلیل در گذر تاریخ، فهرست‌نویسی با فراز

پیشرفت‌های فناوری اطلاعات در سال‌های گذشته که باعث بروز تغییرات تکاملی فهرست‌های برگه‌ای کتابخانه‌ها به فهرست‌های مبتنی بر وب شد، نیازمند نظام‌های طبقه‌بندی و شناسه‌های توصیفی و نمایه‌سازی اطلاعات بود که فرآیندی مشابه فهرست‌نویسی است و کمک شایانی به کاربران اینترنتی برای شناسایی و بازیابی اطلاعات کرده است و بر اساس محدوده و سطح به‌کارگیری اطلاعات، باعث انتخاب و تنظیم استانداردهای خاص برای پشتیبانی از نیازهای کاربران شده است

کامل و دقیق، بررسی می‌شود.

۲. نام کاتب نسخه؛ به همان صورتی که در متن آمده است، بدون تصرف و تغییر؛ چرا که در برخی موارد کاتبان برای رعایت احترام نام پدر خویش را بر نام خود مقدم کرده‌اند که در صورت جابه‌جایی و تغییر، مشکلات فراوانی را برای فهرست‌نویس و مراجعه‌کنندگان به نسخه ایجاد خواهد کرد. برای جلوگیری از این اشکالات، باید حتماً عین عبارات آورده شود.

۳. تاریخ کتابت نسخه که باید تمام موارد آن همچون: ایام هفته، تاریخ، روز، ماه و سال به صورت کامل ذکر شود. این تاریخ، غالباً به صورت هجری قمری است و گاهی تاریخ‌های دیگری را نیز ذکر کرده‌اند که مصادف با وقایع و مناسبت‌های تاریخی و اجتماعی بوده است و در برخی موارد نیز تاریخ را به صورت شعر روایت نموده‌اند و از جهت ادبی، بسیار بااهمیت و در خور توجه و بررسی است.

۴. محل کتابت که با ذکر جاها و اماکن و نیز روستاها و شهرها همراه با اوصاف آنجا می‌باشد؛ هرچند این اسامی در طول تاریخ دچار تغییرات فراوان در تلفظ و یا رسم‌الخط شده‌اند که باید به همان صورت موجود در نسخه، ثبت شود.

۵. تزئینات نسخه که به بررسی ویژگی‌های تزئینی و خصوصیات هنری نسخه می‌پردازد؛ مانند جدول و انواع آن، وجود سنگ‌های قیمتی، تذهیب و نقوش، رنگ‌بندی و امثال آن.

۶. نوع کاغذ که بیان‌کننده جنس کاغذ مصرف‌شده در نسخه خطی است و تشخیص آن، کار بسیار دشواری است.

فهرست کردن کتاب‌های خطی در سال ۱۹۳۹م توسط انجمن تاریخی آمریکا با تشکیل کمیته خاص نسخ خطی پایه‌گذاری شد که در سال ۱۹۴۶م این کمیته مواد پیشنهادی خود را برای

و نشیب‌های بسیاری، رشد و تکامل یافت تا اینکه در عصر حاضر، به متادیتا و به صورت دیجیتالی تبدیل شد. در مجموع، می‌توان شیوه‌های فهرست‌نویسی نسخ خطی را به دو گروه سنتی و نوین تقسیم‌بندی کرد:

– فهرست‌نویسی سنتی نسخ خطی، بر اساس اصول فهرست‌نویسی قدیم سامان یافته و به طور عمده به دو قسمت «کتاب‌شناسی» و «نسخه‌شناسی» نگاشته می‌شده است. در قسمت کتاب‌شناسی، به معرفی کامل و دقیق کتاب پرداخته می‌شود و معمولاً شامل این موارد است: نام‌ها یا عنوان کتاب، پدیدآورندگان یا مؤلف، زبان، موضوع، عنوان باب‌های کتاب یا فصل‌های آن و توضیحاتی درباره کتاب یا شرح حال پدیدآورنده آن و مطالبی که اطلاعاتی را در مورد کتاب بیان می‌کند.

فهرست نمودن نسخ خطی تاریخی، طراحی و اجرا کرد.

در سال ۱۹۵۱م کتابخانه کنگره آمریکا نیز مشغول به فعالیت شد تا فهرست یکسانی را از فهرست‌های نسخه‌های خطی طراحی و آماده کند. از این‌رو، در سال ۱۹۵۴م ویرایش مقدماتی قواعد فهرست‌نویسی توصیفی نسخ خطی در کتابخانه کنگره آمریکا منتشر شد که با توجه به نقص‌های فراوان آن، با عدم استقبال فهرست‌نویسان نسخ

در قسمت نسخه‌شناسی نیز یادداشت‌های مربوط به نسخه خاص از یک کتاب نوشته می‌شود و معمولاً شامل موارد ذیل است: نام کاتب نسخه، تاریخ کتابت، محل کتابت، نام کتابخانه محل نگهداری نسخه و شماره بازبایی و نگهداری آن نسخه در همان کتابخانه، نوع خط، نوع جلد، نوع کاغذ، تعداد سطرها و اندازه آنها، آغاز و انجام نسخه، ترتیبات نسخه، مهرها و یادداشت‌های آن.

– فهرست‌نویسی نوین نسخ خطی، بر اساس استانداردهای علم کتابداری انجام می‌شود و به طور عمده به دو دسته «تحلیلی» و «توصیفی» تقسیم‌بندی می‌شود و با توصیف شناسه‌های اطلاعات یا تحلیل هریک از آنها، همراه است.

در بررسی تاریخچه شیوه فهرست‌نویسی مدرن در جهان باید گفت که برای

می‌توان گفت نقش ابرداده در بانک‌های اطلاعاتی، به عنوان ابزاری برای مدیریت ذخیره‌سازی اطلاعات و همچنین جست‌وجو و بازبایی اطلاعات و نیز برای تبادل و انتقال اطلاعات در محیط وب بوده است؛ هرچند با گسترش اطلاعات، نیازمندی بیشتری به اطلاعات توصیفی و تحلیلی گسترده‌تری با اجزای بیشتر، برای معرفی مدارک دیجیتالی به نظر می‌رسید که در دوره سنتی نیازی به آنها نبود

خطی در کشورهای اسلامی مواجه شد. در ایران نیز فهرست‌نویسان با یک شیوه ابداعی و در عین حال سنتی، نسخ خطی را فهرست کرده‌اند.

اولین فهرست‌نویسی مدرن نسخه‌های خطی در ایران نیز فهرست مربوط به کتابخانه آستان قدس رضوی است که در سال ۱۳۰۵ش توسط گروهی با مقدمه رئیس کتابخانه به نام اوکتایی، به رشته تحریر در آمده است و نخستین فهرست کتابخانه مجلس نیز در سال ۱۳۱۲ش توسط رئیس کتابخانه به نام اعتصام الملک نوشته شده است که در آن حدود ۸۰۰ نسخه خطی معرفی شد.

قواعد و استانداردهای فهرست‌نویسی نوین

استانداردهای موجود در کتابخانه‌های دیجیتالی، به سطحی از کیفیت خاص برای مدارک و اسناد دیجیتالی گفته می‌شود که در هنگام تولید و ذخیره‌سازی باید در نظر گرفته شوند. برخی از مراکز و نهادهای دارای صلاحیت جهانی با تعیین و تدوین این قوانین برای سازمان‌ها و مؤسسات در سطح بین‌الملل مشغول فعالیت‌اند. اولین مجموعه علمی مدون که به صورت رسمی قواعد فهرست‌نویسی کتاب‌های چاپی را تنظیم نمود، در سال ۱۸۴۱م توسط سر آنتونی پانیزی برای کتابخانه ملی و موزه پادشاهی بریتانیا بود که به نام ۹۱ قانون و قاعده فهرست‌نویسی مشهور شد و بر اساس حروف الفبای نام پدیدآور اثر تنظیم می‌شد و ارجاعاتی را بین اسامی و آثار ایجاد می‌کرد. در سال ۱۸۷۶م شخصی به نام چارلز امی کاتر با ۳۶۹ قاعده فهرست‌نویسی توصیفی و سرعنوان‌های موضوعی نوشت که شامل بخش‌های پدیدآور، عنوان و موضوع می‌شد و همراه با فهرست توصیفی و ترتیب الفبایی بود که بهتر و پیشرفته‌تر از قوانین قبلی بود. در انتهای قرن

نوزدهم میلادی انجمن‌های کتابداری آمریکا و انگلستان هرکدام به صورت جداگانه، قوانین خاصی را برای فهرست‌های کتابخانه‌های خود ایجاد کردند که بعدها به همکاری آنها در سال ۱۹۰۸م با انتشار اولین قواعد فهرست‌نویسی جهانی بر اساس شناسه‌های عنوان و پدیدآور انجامید و شامل ۱۷۴ قانون بود. در سال ۱۹۴۹م نیز انجمن کتابداران آمریکا به تدوین مجموعه‌ای از قوانین فهرست‌نویسی اقدام کرد که با استقبال عمومی قرار نگرفت و انتقادهای فراوانی را به دنبال داشت.

مهم‌ترین قواعد فهرست‌نویسی در جهان که با استقبال و مقبولیت عمومی کتابداران کتابخانه‌ها همراه بوده است و در سطح بین‌المللی بیشترین استفاده را داراست، می‌توان از قواعد فهرست‌نویسی انگلو امریکن نام برد که در اثر همفکری و تلاش‌های بسیاری از فهرست‌نویسان جهان، مجموعه قوانینی برای تهیه فهرست و یکسان‌سازی اطلاعات به منظور ایجاد قوانین یکپارچه فهرست‌نویسی تهیه و تنظیم شده است و به عنوان منبع و مرجع اصلی در کتابخانه‌های دنیا استفاده می‌شود و در طول سالیان، ویرایش گردیده و مطابق با نیازهای روز دنیا در حوزه فناوری اطلاعات به‌روزرسانی شده است. نخستین ویرایش قواعد فهرست‌نویسی انگلو امریکن، در سال ۱۹۶۷م پس از برگزاری کنفرانس جهانی فهرست‌نویسی صورت گرفت که توسط فدراسیون بین‌المللی کتابداران به نام ایفلا در سال ۱۹۶۱م انجام شده بود که حدود هشتاد قانون برای عنوان‌های قراردادی کتاب یا سرعنوان‌های آن تدوین شد و بیشترین تأکید آن، بر روی نقش پدیدآور و نظم منطقی آن به عنوان یکی از مهم‌ترین امتیازات آن بود. انتشار این قوانین، برای سهولت دسترسی و یکپارچه‌سازی اطلاعات و جلوگیری از بی‌نظمی موجود در کتابخانه‌ها و صرفه‌جویی اقتصادی برای تبادل اطلاعات انجام شد و گسترش فناوری، سبب شد تا نسخه‌های ویرایشی این قواعد متناسب

شد. در سال ۲۰۰۸م نیز بر مبنای این دو الگوی معرفی شده که به صورت مفهومی بود، پیش‌نویس استاندارد توصیف و دسترسی منابع برای پشتیبانی از نیازهای موجود به بازار عرضه شد.

پیشرفت‌های فناوری اطلاعات در سال‌های گذشته که باعث بروز تغییرات تکاملی فهرست‌های برگه‌ای کتابخانه‌ها به فهرست‌های مبتنی بر وب شد، نیازمند نظام‌های طبقه‌بندی و شناسه‌های توصیفی و نمایه‌سازی اطلاعات بود که فرآیندی مشابه فهرست‌نویسی است و کمک شایانی به کاربران اینترنتی برای شناسایی و بازیابی اطلاعات کرده است و بر اساس محدوده و سطح به‌کارگیری اطلاعات، باعث انتخاب و تنظیم استانداردهای خاص برای پشتیبانی از نیازهای کاربران شده است. یکی از این نیازها، افزایش سرعت بازیابی منابع در موتورهای جست‌وجو می‌باشد که متناسب با این هدف، متادیتا یا ابرداده مورد نظر، باید دارای شناسه‌های گسترده تفصیلی و جزئی‌تر باشد تا سرعت و دقت بازیابی منابع اطلاعاتی را در شبکه جهانی اطاعات، هرچه بیشتر افزایش دهد.

مدیریت اطلاعات برای دستیابی سریع و دقیق به

از آنجا که فعالیت‌های متنوع و متعددی در تدوین و تنظیم فهرست‌های نسخ خطی در طول سال‌های گذشته توسط اساتید و عالمان این کار انجام گرفته است، به نظر می‌رسد با توجه به نیازهای جدید فناوری اطلاعات در عصر ارتباطات باید کارگروهی از صاحب‌نظران و فهرست‌نویسان با تشکیل جلسات هم‌اندیشی به تهیه و تولید مستندات علمی بانک‌های اطلاعاتی بپردازند و بر اساس اشتراکات قواعد فهرست‌نویسی که با تجمیع و یکسان‌سازی اطلاعات فهرست‌نویسی‌های سنتی و نوین می‌تواند باشد، بانک اطلاعاتی جامع نسخه‌های خطی اسلامی تولید کنند؛ هرچند برخی کارهای مستقل نیز در این مسیر انجام شده است

با نیازهای روز و تنوع شکل آثار و کارکردهای فهرست در جمع‌آوری و بازیابی اطلاعات به‌روزرسانی گردد و در نتیجه، با تغییرات و اصلاحات فراوانی همراه شد.

در دهه هفتاد میلادی نیز با گسترش استفاده از خدمات رایانه‌ای که بر اساس فهرست‌ها و کتاب‌شناسی‌های رایانه‌ای ایجاد شده بود، ویرایش دوم این قواعد با همکاری نمایندگان انجمن کتابداران آمریکا و انگلستان و کمیته فهرست‌نویسی کانادا و کتابخانه‌های کنگره آمریکا و بریتانیا در سال ۱۹۷۴م مطابق با استانداردهای بین‌المللی توصیف کتاب‌شناختی، بازنگری و منتشر شد. بسیاری از اصول و روش‌ها، مانند ویرایش اول و در ادامه همان بود؛ با گسترش توصیف موارد کتاب‌شناسی و تغییر شناسه‌ها به طرف جهانی شدن، قواعد استاندارد فهرست‌نویسی و ترجمه آن به زبان‌های گوناگون دنیا در دسترس همگان قرار گرفت که نشان‌دهنده روند تکاملی فهرست‌نویسی است که در ابتدا بسیار ساده و محدود انجام می‌شد و با گسترش و تنوع آثار و نیازمندی‌های گوناگون کاربران در سراسر جهان، تغییر و تکامل یافت.

در سال‌های ۱۹۸۸ تا ۱۹۹۸م نیز تغییرات فراوانی بر آن قواعد انجام گرفت؛ چنان‌که در سال ۱۹۹۸م الگوی ملزومات کارکردی پیشینه‌های کتاب‌شناختی به آن افزوده شد؛ تا اینکه در سال ۲۰۰۵م الگوی ملزومات کارکردی داده‌های مستند از سوی ایفلا معرفی

۵. تهیه مستند معرفی اماکن و مدارس اسلامی، در دوره‌های مختلف که در تهیه و تولید نسخ خطی نقش مهمی داشته‌اند.

منابع:

۱. اصغری‌هاشمی، محمدجواد، شیوه نامه تصحیح متون، انتشارات دلیل ما، چاپ اول، زمستان ۱۳۸۸ش.
۲. المنجد، صلاح‌الدین، قواعد تحقیق المخطوطات، بیروت: دار الکتب الجدید، ۱۹۷۰م.
۳. انوار، سید عبدالله، «اصول و روش فهرست‌نویسی نسخ خطی»، پیام بهارستان، آبان ۱۳۸۵، ش ۶۵ ص ۳۲ - ۳۸.
۴. رحیمی ریس، احمدرضا، نسخه خطی و فهرست‌نگاری در ایران، تهران: مرکز پژوهش میراث مکتوب، ۱۳۸۴ش.
۵. شیری، علی‌اصغر، ابرداها و تأثیر آن بر فهرست‌های رایانه‌ای، مشهد: دانشگاه فردوسی، ۱۳۷۸ش.
۶. صدراپی خوبی، علی، «دانش فهرست‌نویسی نسخه‌های خطی»، پژوهش و حوزه، زمستان ۱۳۸۰، ش ۸، ص ۱۰۴ - ۱۱۵.
۷. طاهری، مهدی، مجموعه مقالات نخستین همایش تخصصی کتابخانه دیجیتال، تهران: سبزان، ۱۳۸۷ش.
۸. عبدالوهاب، رمضان، مناهج تحقیق التراث بین التقدیمی والمحدثین، مصر: المطبعة الخانجی، ۱۴۰۶ق/۱۹۸۶م.
۹. عظیمی، حبیب‌الله، «نگاهی نو به فهرست‌نویسی نسخ خطی و پیوند میان شیوه‌های سنتی و نو»، آئینه میراث، پائیز ۱۳۸۷، ش ۴۲، ص ۱۲۹ - ۱۳۹.
۱۰. فتاحی، رحمت‌الله و مهد طاهری، فهرست‌نویسی: اصول و روش‌ها، تهران: کتابدار، ۱۳۸۷ش.
۱۱. موسوی چلک، افشین، «اصول و قواعد استاندارد فهرست‌نویسی نسخ خطی»، پیام بهارستان، آبان ۱۳۸۰، ش ۷، ص ۳۳ - ۳۵.
۱۲. وفادار مرادی، محمد، مقدمه‌ای بر اصول و قواعد فهرست‌نگاری در کتب خطی، تهران: کتابخانه موزه و مرکز اسناد مجلس، ۱۳۷۹ش. ■

اطلاعات، بدون توجه به شناسه و فیلدهای اطلاعاتی ابرداها ممکن نیست؛ زیرا یکی از مهم‌ترین ابزارهای ذخیره‌سازی و بازیابی اطلاعات در محیط وب، استفاده از ابزاری است که به طور خلاصه و مفید، محتوای کامل منابع را پوشش دهد و کتابخانه‌ها سالیان متمادی برای توصیف منابع اطلاعاتی خود از فهرست اطلاعات کتاب‌شناختی و نسخه‌شناسی برای این منظور استفاده می‌کرده‌اند. استانداردهایی نیز برای یکسان‌سازی اطلاعات تولید شده است که تا به امروز نیز از آن استفاده می‌شود. می‌توان گفت نقش ابرداها در بانک‌های اطلاعاتی، به عنوان ابزاری برای مدیریت ذخیره‌سازی اطلاعات و همچنین جست‌وجو و بازیابی اطلاعات و نیز برای تبادل و انتقال اطلاعات در محیط وب بوده است؛ هرچند با گسترش اطلاعات، نیازمندی بیشتری به اطلاعات توصیفی و تحلیلی گسترده‌تری با اجزای بیشتر، برای معرفی مدارک دیجیتالی به نظر می‌رسید که در دوره سنتی نیازی به آنها نبود.

از مهم‌ترین استانداردهای ابرداهای مطرح در جهان، می‌توان به ابرداها: دابلین کور، مارک، مدز و متس اشاره کرد. هرکدام علاوه بر استانداردهای رو به پیشرفت خودشان، دارای شناسه‌هایی به صورت تگ می‌باشند که می‌تواند موجب ارتقای سطح کاربری آنها گردد. گفتنی است که شیوه‌های استانداردسازی، متناسب با روش و کارکرد فهرست‌نویسی، متفاوت خواهد بود؛ همچنان که دلایل مختلفی برای فهرست‌نویسی نسخه‌ها وجود دارد که موجب تفاوت در فهرست‌نویسی‌های مختلف شده است و باید تا حد امکان آنها را بر اساس قواعد و اصول فهرست‌نگاری و شیوه‌های استاندارد، جمع و یکسان‌سازی نمود.

چند پیشنهاد

از آنجا که فعالیت‌های متنوع و متعددی در تدوین و تنظیم فهرست‌های نسخ خطی در طول سال‌های گذشته توسط اساتید و عالمان این کار انجام گرفته است، به نظر می‌رسد با توجه به نیازهای جدید فناوری اطلاعات در عصر ارتباطات باید کارگروهی از صاحب‌نظران و فهرست‌نویسان با تشکیل جلسات هم‌اندیشی به تهیه و تولید مستندات علمی بانک‌های اطلاعاتی بپردازند و بر اساس اشتراکات قواعد فهرست‌نویسی که با جمع و یکسان‌سازی اطلاعات فهرست‌نویسی‌های سنتی و نوین می‌تواند باشد، بانک اطلاعاتی جامع نسخه‌های خطی اسلامی تولید کنند؛ هرچند برخی کارهای مستقل نیز در این مسیر انجام شده است.

در پایان، مواردی به عنوان ایده‌های پژوهشی که هریک قابلیت بررسی و تحقیق جداگانه‌ای را به صورت مفصل دارا می‌باشد و در مسیر دیجیتال‌سازی فهرست‌نویسی نسخ خطی از اهمیت فراوانی برخوردار است، به صورت پیشنهاد بیان می‌شود:

۱. تهیه و تدوین اصول و قواعد فهرست‌نویسی نسخه‌های خطی اسلامی؛
۲. جمع و یکپارچه‌سازی مستند اسامی پدیدآورندگان و کاتبان نسخه‌های خطی؛
۳. تهیه و تدوین مستند جامع برای عنوان‌های نسخه‌های خطی؛
۴. تهیه و تنظیم مستند موضوعات و سرعنوان‌های موضوعی نسخه‌های خطی؛